

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IX Yazı

Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə görə, milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli olan mədəniyyətə əvəlcə səbrlə yanaşsa da, ona beynəlmillət proletar məzmunu verməyə çalışmışdı: 'Lakin sovet işğal hökuməti Milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada "proletkult" deyilən bir mədəniyyət yaratmaq sahəsində sərf etdiyi əməllərinə müvəffəq ola bilmir, bu iş üçün özünə lazım olan vasitələrə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustaların əlinde idi. Görünüşdə mövcud vəziyyətə uyğun olaraq, yeni hökumətin bəzən sərtliyini, bəzən də diplomatca yumşaqlığını dadan bu yazıçılar öz çətin və ağır işləri ilə məşğul idilər' (46, s.61).

Rəsulzadə milli əxlaqa söykənən Azərbaycan Türk ədəbiyyatının uzun müddət Sovet-bolşevizm ədəbiyyatına qarşı uğurla mübarizə apardığını yazırdı. Rəsulzadə sübut etməyə çalışırdı ki, milli əxlaq bolşevizm əxlaqından qat-qat yüksəkdə dayanır və bu zirvəni fəth etmək qətiyyəti mümkün deyil. Ona görə, təkcə Hüseyn Cavidin Azərbaycanın "sovetləşdirilmə"sindən sonra yazdığı bir çox milli əsərlər, o cümlədən "Topal Teymur" ilə mənzum "Peyğəmbər" "sovetizm" ciddi zərbə olmuşdur: "Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin təsir buraxır. Oynanmasına icazə verilən "Topal Teymur" tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında bu pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurləngdən fəvqəladə dərəcədə məmun qalır. Məsələni sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. «Sovet çöreyini yediyi halda tarixi panturanist tiplərini realizə etməyə cəsarət edən» şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş puskürürdülər... Şairin ikinci əsəri nisbətən daha yaxşı qarşılanır. Lakin "Peyğəmbər" mənzuməsində də bolşevik məzhəbli marksizm əqidəçiliyi burada da az "küfr" tapmamışdır" (46, s.62).

M.Ə. Rəsulzadə bütün hallarda bolşeviklərin güclü təsiri altında olmasına baxmayaraq, milli ədəbiyyatımıza yüksək qiymət verir. Onun fikrincə, bolşeviklərin ədəbiyyatımız üzərində əsasən qələbə çala bilməməsinə səbəb milli ruhun əzilməzliyi olub.

Bütün bunlarla yanaşı, Rəsulzadə yavaş-yavaş Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə "sovetləşmə" meyillərinin də olduğunu yazırdı. Ona görə, son illərdə Azərbaycandakı yeni nə-

sildə dinə qarşı laqeydlik yaranmış, dini mərasim və ibadətlərdən xeyli dərəcədə uzaq düşmüşlər: "Nə Ramazan, nə də Qurban bayramı sovet gənclərinə məlum deyildi. Azərbaycanda əskidən çox böyük əhəmiyyətə malik olan bahar, xalq bayramı Novruz da dəbdəbdə düşmüşdür. Azərbaycan bütün Sovetlər Birliyi ilə bərabər yalnız oktyabr inqilabının siyasi bayramlarını və bir də Azərbaycanın sovetləşdirildiyi günü qeyd edir. Yeni nəsəl heç bir dua və namaz bilməz» (46, s.104).

Milli əxlaqa qarşı olan bu zorakılıqla razılaşmayan Rəsulzadə daha yaşlı nəsəl bu xüsusda müəyyən bir faciə yaşadığını və əzab çəkdiyini bildirdi. Onun fikrincə, yaşlı nəsəldən fərqli olaraq yetişməkdə olan

lər. Onlar milli mədəniyyəti məzmunca da, formaca da yüksək tuturlar..." (46, s.105).

Bizcə, Rəsulzadə 2-ci Dünya müharibəsi illərində qələmə aldığı "Azərbaycan şairi Nizami" adlı sanballı monoqrafiyasında da millilik və dünyəvilik, millilik və dinlilik məsələlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, o, bir tərəfdən Nizamının türk mənsubiyyətinə, türk dini-fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk fəlsəfəsinə bağlılığını elmi-fəlsəfi şəkildə ortaya qoymuş, digər tərəfdən dövrünün ictimai-fəlsəfi problemləri kontekstində milli dəyərlərlə, dünyəvi dəyərləri uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Rəsulzadə yazır ki, Nizami "türk" dedikdə – gözəl, mərd, qəhrəman, döyüşçü, sərkər-

dinlərimiz Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Əmin Abid, Firdun bəy Köçərli, Almas İldırım və başqaları olmuşlar.

Hazırda Quzey Azərbaycanda milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə mötədil, ya da orta mövə tutanlar da vardır. Biz, özümüz də bu xəttin tərəfdarı olub, milli-mənəvi və dini dəyərlərə münasibətdə həddən artıq müafizəkarlıq kimi, ifrat modernləşmənin, qərbçiliyin və ya başqa buna oxşar bir xəttin əleyhinəyik. Hesab edirik ki, yeniləşmək adı altında tamamilə Qərb mədəniyyəti təsir dairəsinə daxil olmaq, ifrat şəkildə milli-dini qayda-qanunlara dönmək xəttindən daha çox təhlükəlidir.

Əlbəttə, biz bu gün Azərbaycan Türk mentallığından çıxış edərək tamamilə Tanrıçılıq hə-

larla müqayisədə əsas üstünlüyü əsas nüvə rolunu oynamasıdır.

Milli mentallığın əsas mahiyyəti ilk növbədə, milli mədəniyyətdə özünü ortaya qoyur. Milli mədəniyyət dedikdə, bir millətə məxsus olan adət-ənənələr, milli özünəməxsusluqlar, milli mentalitet və əxlaqi dəyərlərin ümumiliyi başa düşülür. Milli mədəniyyətə daxil olan bu faktorlar milli şüurun formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Mədəniyyət ilk növbədə, adət-ənənələrlə, tövələrlə bağlıdır. Hər hansı ulus-millət tövələrdən, adət-ənənələrdən uzaqlaşdıqca özgələşir. Bu özgələşmə dərinləşdikcə tövələr və adət-ənənələr get-gedə tamamilə unudulur. Milli şüurun əsasın təşkil edən tövələr unu-

Azərbaycan türk mentallığı və milli-mənəvi dəyərlər

gənc nəsəl bunu çox hiss etmir: "Mümkündür ki, sovet rejimi aradan götürüldəndən sonra din-darlıq sözün fəlsəfi, mücərrəd mənasında mənəvi həyatın bir təzahürü kimi cəmiyyətin müəyyən sahələrində əksini tapır. Lakin burada dini, ictimai həyatı tənzim edən siyasi və idari bir müəssisə ola biləcəyini təsəvvür etmək mümkün deyil. Gələ-

də, həmçinin bilici, ər, rəhbər və başçı nəzərdə tutur; "türklük" dedikdə – vəfani, düzgünlüyü və istədiyinə qovuşmağı nəzərdə tutur (47, s.169). Nizamidə türklük – qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur, deyən Rəsulzadə yazır: "Hər halda türk məfkumuna, hissələrində, duyularında, fikir və düşüncələrində bu qədər yüksək yer verən bir Azərbay-

yat tərzini gerçəkləşdirməyimiz, ya da İslam mentallığına əsaslanaraq ilkin islam dövrünün həyat tərzinə qayıtmağımız həm mümkün, həm də çox məntiqli olmadığı kimi, eyni zamanda kor-koranə Qərb mədəniyyətinin təqlidçisi olmaq da bir toplum olaraq bizə yaxşı heç nə vəd etmir. Üstəlik, bizcə, Türk mentallığına, İslam dəyərlərinə dönüş

dulduqda qan-nəsil birliyinin də mahiyyəti itir. Bir növ keçmişini görə bilməyən, yalnız bu günü ilə yaşayan və sabahını başqaları müəyyənləşdirən amorf bir topluma çevrilir. Burada keçmiş dedikdə, milli yaddaşı – tarix şüurunun və tövələri (adət-ənənələri) bir yerdə nəzərdə tuturuq. Özgələşən, yaxud da milli yaddaşından uzaqlaşdırılan millət üçün bunların heç bir mənası yoxdur. Onun şüurunda yalnız bu gün var. Bu günlə yaşamaq yalnız tövələ, adət-ənənələrə laqeydlik deyil, həm də gələcəyi görə bilməməkdir. Bir növ, «praqmatist» olmaq düşüncəsi altında başqalarının ovu olmaqdır.

Halbuki ingilis-amerikan praqmatizmi mahiyyət etibarilə bu günə yaşamaqdan çox, bu günün problemlərini zamanın tələblərinə uyğun şəkildə həll etməkdir. Ancaq bunu «həyat bağlılığı» kimi dərk edən cəmiyyətlərin şüurunda günün problemlərini zamanın tələblərinə uyğun şəkildə həll etmək deyil, özünü taleyin axarına buraxmaqdır. Bu taleyin axarı «Allaha təvəkkül» mənasında öz «təsbitini» gücləndirməklə, «palaza bürün elnən sürün» kimi mahiyyət alır. Artıq insan ətrafında baş verən proseslərə müstəqil düşüncədən daha çox, başqaları necə mən də elə «prinsipi» ilə yanaşır. Belə bir vəziyyətdə olan insan və həmin insanların ümumiliyi olan cəmiyyət özünü dərk etməkdə çətinlik çəkir (7, s.335-336).

Özəlliklə, tarixi və mədəniyyət şüuru baxımından milli yaddaşı dolaşdırılmış bir cəmiyyətdə insanların xeyli qismi özünə özünün deyil, başqalarının, yad millətlərin gözü ilə baxırlar. Bütün bunlar toplumda natamamlıq, yarımçıqlıq kompleksini yaradır. Hətta, bəzən özgələşmə prosesi o dərəcəyə gəlib çatır ki, başqa millətlərin aydınlığının onun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə bağlı verdiyi bilgilərə möhtac qalır. Şübhəsiz, başqa millətlərin aydınlığının bilgiləri də çox vaxt təhrif olunmuş şəkildə çatdırılır. Bu təhrif olunmuş bilgilərlə milli özünüdərk daha da mürəkkəbləşir.

Milli mentallığın əsas mahiyyəti ilk növbədə, milli mədəniyyətdə özünü ortaya qoyur. Milli mədəniyyət dedikdə, bir millətə məxsus olan adət-ənənələr, milli özünəməxsusluqlar, milli mentalitet və əxlaqi dəyərlərin ümumiliyi başa düşülür. Milli mədəniyyətə daxil olan bu faktorlar milli şüurun formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Mədəniyyət ilk növbədə, adət-ənənələrlə, tövələrlə bağlıdır. Hər hansı ulus-millət tövələrdən, adət-ənənələrdən uzaqlaşdıqca özgələşir

cəkdə din yalnız yurddaşın şəxsi həyatına xas olaraq qalacaqdır. Bu, Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayaraq Sabirin həvclərinə qədər dinin təhqir edilməsi ənənələrinə yiyələnən çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının bir nəticəsidir. Dinin təqibindən çox az mütəəssir olan indiki Azərbaycan nəslini milli mədəniyyət məsələlərinə böyük bir həssaslıqla yanaşır. Mədəniyyət adamları yəni ədəbiyyatçılar, sənətkarlar, müəlliflər, humanitar sahələrə mənsub olanlar-tarixçilər və başqaları milli mədəniyyətlərinə atəşin bir eşqlə bağlıdırlar. Onlar bu mədəniyyətin ümumtürk dəyərləri və bağlarına çox böyük əhəmiyyət verir-

can övladına, gözəl ilə ucaya – "türk", gözəllik və ucalığa – "türklük", gözəllik və ucalığı diyarına – "Türküstan" deyən bir şairə, yalnız farsca yazdığı üçün türk deməmək mümkündürmü? Əsla!!! Əsərlərini ərəbcə yazdıqları halda, türklük haqqındakı duyğuları ilə türk mədəniyyəti və vətənpərvərliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşğarlı Mahmudlar, Ğurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türkdürlərsə, Nizami də onlar qədər türkdür» (47, s.176).

Son əsrlərdə Zərdabi, Hüseynzadə, Ağaoğlu, Rəsulzadə ilə yanaşı Türk mentallığını, milli dəyərləri ortaya qoyan milli ay-

edərək, onun ilkin mahiyyətinədəki dəyərləri yaşatmaq, çağdaş dövrün şərtlərinə uyğunlaşdırmaq, Qərb mədəniyyətinə təslim olmaqdan daha çox əlverişlidir. Burada həssas məsələ odur ki, bu zaman Qərb mədəniyyəti tamamilə inkar etmədən, Türk mentallığı, İslam dəyərləri ilə yanaşı, avropaçılıqdan istifadə etməyimiz mümkündür.

Şübhəsiz, burada önəmli olan hər daim Türk mentallığını yalnız qərbçilikdən deyil, eyni zamanda islamlıqdan da bir addım öndə tutmağımızdır. Bizcə, Türk mentallığı istər islam dininə, ya da onunla bağlı məzhəblərə, eyni zamanda Qərb mədəniyyətinə, ona aid onlarla ideya-